

3 kazu

Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarning xarakteriga qarab huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga ajratiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida quyidagi normalar o'z ifodasini topgan:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega...";
- 2) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida "Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar";
- 3) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida mustahkamlab qo'yilgan "...Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi".

Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning bir-biridan farqli jihatlarini izohlash orqali keltirilgan normalar huquq normasining qay turiga kirishini atroflicha muhokama qiling.

Yuqorida berilgan kazu

ni muhokama qilish uchun dastavval oldimizga quyidagi savollarni qo'yib olamiz, so'ngra ularga atroflicha javob berib topshiriqni bajarishga harakat qilamiz.

1. Norma tushunchasi va uning turlari.
2. Huquq normalarining turli asoslarga ko'ra tasnifi.
3. Yuqorida berilgan moddalarning huquqiy tahlili.
4. Huquq normalarining bir biridan farqli jihatlarini .
5. Xulosa.

Topshiriqni bajarishni norma tushunchasiga to'xtalishdan boshlaydigan bo'lsak; Norma so'zi lotin tilidan olingan bo'lib "qoida" degan ma'noni anglatadi. Faylasuf I.A.Ilian huquq normasi haqida shunday deydi:"...biz bexato,xulq atvorga tegishli qonunlarni norma deb ataymiz....Norma bu munosib darajada ma'lum tartib qoida o'rnatadigan hukmdir"Jamiyatda amal qiladigan barcha

normalar yuridik fanda ikki katta guruh ijtimoiy va texnik guruhlarga bo'linadi. Bunda mazkur bo'linish tartibga solish predmetiga asoslanadi.

Ijtimoiy normalar – odamlar xulq-atvorining umume'tirof etgan yoki keng tarqalgan namunasi, ko'rsatkichi, qoidalari, ular o'zaro aloqalarini tartibga solish vositasidir. Yanada soddaroq ifodalaydigan bo'lsak, kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilovchi qoidalar ijtimoiy normalardir . Shuni ham alohida takidlash etish kerakki, «Ijtimoiy normalar har xil huquqiy, etik, estetik, diniy va boshqa turlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro ta'siri jarayonida ularning har biri o'ziga xosligini saqlab qolib, alohida turdagi tartibga soluvchi sifatida amal qiladi. Agar ijtimoiy normalar kishilar va ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan bo'lsa, texnik normalar odamlar bilan tashqi dunyo, tabiat, texnika o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish vazifasini bajaradi. Shu jihatdan texnik normalar «inson va mashina», «inson va mehnat quroli», «inson va ishlab chiqarish» tipidagi, ya'ni inson bilan uni o'rab turuvchi jonsiz predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi deyish mumkin.

Texnik normalar «tabiiy va sun'iy ob'ektlar bilan munosabatda bo'lishning eng oqilona usullari va vositalarini, shu jumladan, texnologik operatsiyalarning izchilligi va mazmuni»ni belgilab beradi . Chunonchi, respublikamizda adolatli, demokratik jamiyatni shakllantirish jarayonlari barcha ijtimoiy normalar, ayniqsa, huquqiy, ma'naviy, siyosiy normalarga izchil rioya etilishini talab qiladi.

Ijtimoiy normalar ham o'z ichiga bir necha guruhlarini oladi :

1 Urf -odat normalari

2 Diniy normalar

3 Korporativ normalar

4 Siyosiy normalar

5 Tashkiliy normalar

6 Ahloq normalari

7 Huquq normalari

Kabi turli xil guruhlarni o'z ichiga oladi .

Axloq normalari – ezgulik va yovuzlik, qadr-qimmat, adolat va nohaqlik haqidagi axloqiy tushunchalarga mos ravishda jamiyatda o'rnatilgan xulq-atvor qoidalaridir.

Odat normalari – kishilarning ko'p marta takrorlanganligi uchun odatga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalaridir. An'ana normalari-ilg'or an'analarni asrash munosabati bilan yuzaga kelgan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidasi.

Marosim normalari – kishilarning ma'lum rasm-rusmlarni bajarishdagi xulq-atvor qoidalaridir.

Siyosiy normalar – alohida shaxslar va siyosiy birlashmalarining hokimiyatga munosabati masalalarini tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari. Huquq normalari-umummajburiy xulq-atvor qoidalari.

Shu o'rinda axloq va huquq tushunchalariga atroflicha yondoshib o'tadigan bo'lsak. Axloq-kishining jamiyatdagi xulqini normativ tartibga soluvchi usullardan biridir. Axloq-ijtimoiy ong shakllaridan biri, shu bois butun ijtimoiy ong singari uning ham tuzilishi bir xil emas. Axloqning alohida xususiyati shundan iboratki, axloq normalariga amal qilish jamoatshilik fikri orqali ta'minlanadi. Huquq – ma'lum yuridik shakllar, ya'ni manbalarda-qonun, farmon, qaror va huquqda namoyon bo'luvchi ijtimoiy xulq-atvor qoidalarining qat'iy ifodalangan tizimidir. Axloq yozilmagan xulq-atvor qoidalari majmuidan, huquq normalari yozilgan xulq-atvor qoidalari yig'indisidan iborat. Axloq va huquq o'rtasidagi asosiy farq¹:

1) Huquq normalari davlat tomonidan belgilangan va ruxsat etilgan bo'ladi, axloq normalari esa davlatning yordamisiz o'z-o'zidan shakllanadi;

2) Huquq normalarida davlat idorasi, axloq normalarida esa jamoatchilik fikri ifodalanadi;

3) Huquq normalari davlatning majburlov kuchi bilan, axloq normalari esa jamoatshilik fikri orqali amalga oshiriladi;

¹ Davlat va huquq nazariyasi Islomov . Toshkent 2007

- 4) Axloq normalari keng doirani, huquq normalari esa tor doirani qamrab oladi.
- 5) Huquqda xulq-atvorni baholash mezoni “ qonuniy-noqonuniy”, axloqda “halol-nohalol” deb qabul qilingan.
- 6) Huquq normalari aniq ko`rinishga ega.

Huquq o'z ichki tuzilishiga egadir. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o'z ichiga huquq tarmoqlarini, huquq insitutlarini oladi. Huquq tizimining eng kichik, birlamchi strukturaviy elementi huquq normasi hisoblanadi. Agar huquqni, huquq tizimini bir bino deb qaraydigan bo'lsak, huquq normasi uning bir g'ishti sifatida, yoki bir jonli organizmning eng bir kichik hujayrasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo'lgan muhim belgilar jamlangan bo'ladi. Huquq normasi - davlat tomonidan belgilanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy yurish-turish qoidasi. Huquq normasi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, huquq manbaining boshqa turlari shaklida namoyon bo'ladi. Huquq tarmoqlariga bog'liq holda ma'muriyhuquqiy, jinoiy-huquqiy huquq normalari, mehnat, ekologiya, xalqaro, konstitutsiyaviy, xo'jalik va huquqning boshqa tarmoqlariga oid huquq normalari farqlanadi. Amal qilish vaqtiga ko'ra, doimiy (rasmiy bekor qilingunga qadar amal qiladigan) va vaqtinchalik (faqat muayyan vaqt oralig'ida amalda bo'luvchi) Huquq normasi bo'ladi. Huquq normasi amal qilish hududiga qarab, umumiy va mahalliy normalarga bo'linadi, bunda birinchisi butun mamlakat hududida amal qilsa, ikkinchisiga kiradigan normalar ma'lum hududlarda amal qilishi mumkin. Huquq normasi sub'yektlariga qarab, umumiy va maxsus normalarga ajraladi, bunda birinchisi hamma huquq sub'yektlari uchun, ikkinchisi esa, aholining muayyan guruhi yoki aniq belgilangan doiradagi sub'yektlar (pensionerlar, nogironlar, ichki ishlar xodimlari va shahrik.) uchun taalluqli bo'ladi. Bulardan tashqari, Huquq normasini boshqa qator mezonlar asosida tasniflashlar ham mavjud. Professor H.T.Odilqoriyevning qarashlariga ko'ra huquq normasining quyidagi jihatlari ajratib ko'rsatiladi:

Huquq normasida jamiyatning, xalq hayotining moddiy shart-sharoitlari bilan belgilanadigan erki, irodasi, manfaatlari ifodalanadi- bunda huquq normasi shaxslarning bir-biri bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarida qanday xatti-harakat modeliga, na'munasiga rioya etishlari lozomligini ko'rsatadi.

Huquqiy norma umumiy xarakterga egaligi ko'rsatiladi- huquqiy norma ko'zda tutilgan analogik holatlar yuzaga kelaverar ekan, bu norma ham qo'llanaveradi va aslo kuchini yo'qotmaydi.

Huquq normasi davlat erki-irodasi va hokimona amr ifoda etiladi-huquq normasi-muayyan munosabatlar ifodasi yoki muayyan harakat sodir etilishni maslahat beruvchi tavsiyanoma bo'lmay, balki, shu normada ko'zda tutilgan holatlar yuzaga kelganda qanday harakat qilish lozimligini belgilaydigan hokimiyat amridir.

Huquq normalari bu huquq tizimining eng asosiy, dastlabki tuzilishidir. Huquq normalari jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadigan barcha kishilari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi turmush qoidalaridir. Masalan; O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining har bir moddasi huquqiy norma bo'lib, bular barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar uchun amal qilish majburiy bo'lgan normalardir.. Huquq normalari barcha aholi uchun umumiy va majburiydir. Bular doimiy qo'llaniladigan bo'lib, unda kishilar uchun bajarish shartlari, sub'yektlar o'rtasidagi tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar, taraflarning huquq va burchlari huquqbuzarliklar uchun jazo choralarini belgilanadi².

Huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega bo'lib, uch qismdan iboratdir: gipoteza, dispozitsiya, sanksiya. Gipotezada Huquq normasida belgilanadigan qoida qanday sharoitda va holatda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Dispozitsiyada gipotezada ko'rsatilgan hollardagi munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari ifodalanadi. Sanksiya dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidani buzgan shaxsga nisbatan davlat organi qo'llashi mumkin bo'lgan ta'sir chorasini belgilaydi. Konstitutsiyaviy normalar 3 qismdan emas, asosan gipoteza va dispozitsiyadan iborat bo'ladi. Jinoyat va ma'muriy javobgarlikni ko'zda tutuvchi normalar esa asosan dispozitsiya va sanksiyadan iborat bo'ladi (mas, Jinoyat va ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarning maxsus qismi normalari).

1. Gipoteza – huquq normasining tarkibiy qismi bo'lib, unda norma amal qila boshlaydigan, ijro etiladigan sharoitlar bayon etiladi. Masalan, sudning fuqarolik ishlari bo'yicha arizalarni qabul qilishni rad etishga asos bo'luvchi gipotezali huquq normalari: da'vogarining bahslarni qonunda belgilangan tartiblarga rioya etib, dastlab suddan tashqari hal etishi, ishning ushbu sudga dahldor emasligi, layoqatsiz shaxs tomonidan ariza berilishi.

2. Dispozitsiya – huquq sub'yektlarining yuridik muhim ahamiyatga ega bo'lgan hatti-harakati mazmunini ochib beradigan huquq normasining tarkibiy qismi. Agar gipoteza hokimiyat ko'rsatmasini qo'llashga farmon bersa, dispozitsiya o'zida yuridik normalarning asosini aks ettiradi.

3. Sanksiya – huquq normasini bajarmaganlik uchun davlat organlari qo'llaydigan majburlov chorasini. Uning turlari: hayfsan, jarima, ozodlikdan mahrum etish. Huquq normasi quyidagilarni belgilab beradi: 1) kim, nimani va qashon qilishi

² Odil Qoriyev Darslik Toshkent 2012

kerak-dispozisiya; 2) bu harakatni qaysi sharoitlarda amalga oshirish kerak-gipoteza; 3) huquq normasi bajarilmasligining oqibatlari qanday – sanksiya.

Yuqorida berilgan moddalarning huquqiy tahlilini ko'rib o'tadigan bo'lsak:

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 29-modda.

Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir.

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo'lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin.³

Konstitutsiyamizga nazar soladigan bo'lsak moddalar vakolat beruvchi, majburlovchi va ta'qiqlovchi normalarga bo'lingan. Huquq sub'ektiga muayyan harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi huquq normalari huquq va vakolat beruvchi normalar deyiladi. Quyidagi moddani huquqiy tahlil qiladigan bo'lsak bunda shaxsga turli xil vakolatlar beryotganini ko'rishimiz mumkin shu bilan bu moddani vakolat beruvchi normalar qatoriga qo'shishimiz mumkin. Ushbu moddada har bir shaxsga nisbatan e'tiqod erkinligini tanlash vakolati berilgan va shu bilan bir qatorda moddaning keying qismida taqqiqlovchi norma sifatida e'tirof etiladi yani konstitutsiyaviy tuzumga qarshi hatti harakatlarni amalga oshirishga cheklash va ta'qiq qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni aytishimiz mumkinki bu moddada ham vakolat beruvchi, ham taqqiqlovchi normalar borligini aytishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 51-modda.

Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburlirlar.⁴

Ushbu moddani tahlil qiladigan bo'lsak huquq sub'ektiga muayyan harakatlarni sodir etish lozimligini (shartligini) ko'rsatuvchi huquq normalari majburiyat yuklovchi normalar deyiladi. Shu sabali bu moddani majburlovchi huquq normalari turiga kiritishimiz mumkin. Chunki soliqlarni to'lash va mahalliy to'lovlarni o'z vaqtida to'lash majburiy hisoblanadi va bevosita qonun bilan belgilab qo'yilgan va o'zida ijobiy xarakterni ifoda etgan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 58-modda.

³ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y

⁴ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y

Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi. Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.⁵

Ushbu moddani huquqiy tahlil qilib shuni aytishimiz mumkinki bu moddamizda ham ikki xil huquq normasi vakolat beruvchi hamda taqiqlovchi xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin. Moddamizda dastavval vakolat beruvchi xususiyat namoyon bo'lganini ko'rishimiz mumkin, yani davlat jamoat birlashmalariga huquqiy imkoniyatlarni yaratib berilgani hamda ularni himoya qilib huquqiy kafolat berganini hamda keying qismida esa davlat organlari hamda mansabdor shaxslar ustidan nazorat o'rnatish maqsadida ularning aralashuviga yo'l qo'yilmaganligi, ular faoliyatini ma'lum bir qismiga taqiq qo'yilgan deyishimiz mumkin.

Huquqiy normalarning farqli jihatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak vakolat beruvchi normalar subyektlariga o'zlarida ko'zda tutilgan ijobiy harakatlar huquqini beradi, majburlovchi normalar esa ma'lum bir ijobiy harakatlarni bajarish majburiyatini yuklaydi. Taqiqlovchi normalar esa o'zida ko'rsatilgan xulq atvorni, agar u qonuniy yo'l bilan huquqbuzarlik deb e'tirof etilgan bo'lsa, taqiqlaydi. Bularni bir-biridan nima qilish mumkin?, nima qilish kerak?, nima qilish kerak emas?, kabi so'roqlarga javob bo'lishi orqali ham farqlab olishimiz mumkin.

Bulardan tashqari, huquq normalari boshqa bir qator mezonlar asosida ham tasniflanadi. Jumladan, huquq normalari o'zida xatti harakatni shakllantirishning mavxumligiga qarab abstrakt (mavhum) va kazuistik normalarga, gipotezada mustahkamlangan holatning faktik jihatlarini aniq yoki nisbiy ekanligiga qarab aniq va nisbiy aniq normalarga, gipotezaning hajmiga qarab oddiy, murakkab va al'ternativ normalarga, dispozitsiyaning aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va blanket normalarga, huquqiy tartibga solish usuliga ko'ra imperativ va dispozitiv normalarga, sub'ektlariga qarab umumiy va maxsus normalarga, harakatlanish hududiga qarab umumiy harakat qiluvchi va mahalliy miqyosda harakat qiluvchi normalarga bo'linadi.

Shuningdek, huquqni qo'riqlovchi normalar sanksiyalarning aniqligiga qarab mutlaq aniq va nisbatan aniq normalarga ham bo'linadi. Huquq sohalarida esa huquq normasi xalqaro, konstitutsiyaviy, ma'muriy huquqiy, fuqaroviy-xuquqiy, jinoiy-xuquqiy va boshqa turlarga ajratiladi. Huquq normalarni tasniflash ularning

⁵ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y

amal qilish nazariyasiva amaliyotida muhim o'rin tutishini ko'plab adabiyotlarda ko'rishimiz mumkin. Yuridik normalarni ilmiy asoslangan holda tasniflash,birinchidan,huquq tizimida yuridik normalar har birining o'rnini aniqlash,ikkinchidan huquqiy normalarning funksiyalari va rolini yaxshiroq anglash,uchinchidan,ijtimoiy munosabatlarga huquqning tartibga soluvchi ta'siri doirasi va imkoniyatlarini aniqroq bilib olish,to'rtinchidan,huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash bo'yicha faoliyatni jiddiy takomillashtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi topshiriqqa xulosa qilib quyidagilarni aytishimiz mumkin; jamiyat hayot tarzini bu xil normalarsiz tasavvur etish qiyin chunki, jamiyatimizdagi barcha qonunlar huquq normalari asosida tasnif qilinganda yuqoridagi uch gruhdan bittasiga mansubligini ko'rishimiz mumkin. Huquq normalari inson hayotini yaxshilash bir inson manfaati tufayli yana bir boshqa shaxsning manfaati buzilishini oldini oladi, jamiyatdagi tenglik va barqarorlikni taminlaydi va o'zida ijobiy holatlarni aks ettiradi. Huquq normalari jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadigan barcha kishilari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi turmush qoidalari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining har bir moddasi huquqiy norma bo'lib, bular barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shahslar va fuqarolar uchun amal qilish majburiy bo'lgan normalardir. Huquq normalari barcha aholi uchun umumiy va majburiydir unga og'ishmay amal qilish davlat tomonidan ta'minlanib turishi kerak, chunki huquq normalarisiz yurtimiz ham butunjahon mamlakatlari o'rtasida bugungidek mavqeyiga ega bo'la olmasligi mumkin edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston RespublikasiKonstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y
2. Davlat va huquq nazariyasi Islomov . Toshkent 2007
3. Odil Qoriyev Darslik Toshkent 2012
4. Odilqoriyev Hojimurod To'xtamurodovich O'zbekiston Respublikasi qonun chiqarish jarayoni T.,”O'zbekiston” 1995 yil

Internet ma'lumotlari

- 1) <http://www.lex.uz>
- 2) <http://www.norma.uz>
- 3) Wikipediya

